

AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

Kafedra: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

Fənn: «Dövlət və hüquqi təlimlər»

MÜHAZİRƏ

MÖVZU № 7. «XIX əsrin ikinci yarısında Avropa ölkələrində siyasi-hüquqi təlimlər»

Bakı – 2017

Mövzu: XIX əsrin ikinci yarısında Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər

P L A N:

1. XIX əsrin ikinci yarısında Avropada sosialist siyasi və hüquqi təlimləri.
2. Dövlət və hüquq haqqında sosioloji konsepsiyalar.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. H.İşirəliyev, F.F.Abbasov. Politologiya. B., 1994.
2. O.G.Leysta. İstoriə poltiçeskix i pravovıx uçeniy xrestomatie. M., 2000.
3. O.G.Leysta. İstoriə politiçeskix i pravovıx uçeniy. M.,2001.
4. Yusif Rüstəmov. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000.
5. Ağababa Rzayev. İstoriə politiçeskix i pravovıx uçeniy v Azerbaydcane. B., 2000.
6. Yusif Rüstəmov, Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Bakı-2007
7. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi. Dərslik. O.E.Leystin redaktorluğu ilə. M.2006. (M.F.Məlikova və X.C.İsmayılovun redaktorluğu ilə tərcümə)

MÖVZU № 14. «XIX əsrin ikinci yarısında Avropa ölkələrində siyasi və hüquqi təlimlər

P L A N:

3. XIX əsrin ikinci yarısında Avropada sosialist siyasi və hüquqi təlimləri.
4. Dövlət və hüquq haqqında sosioloji konsepsiyalar.

1. XIX əsrin ikinci yarısında Avropada siyasi-hüquqi təlimlərin əsas istiqamətləri

XIX əsrin ikinci yarısında Qərbi Avropada liberalizm siyasi hüquqi fikirdə aparıcı istiqamət olaraq qalır. Bununla bərabər sosial ziddiyyətlər getdikcə kəskinləşir, marksizm daha çox yayılmağa başlayır. Dövlət sosial-iqtisadi sahəyə fəal müdaxilə etməyə başlayır. Bu hadisələr isə sosial-siyasi ideologiyada mühafizəkar meyllərin artmasına səbəb olur. Liberalizmin tədricən zəifləməsi, dövlətin rolunun artması, ifrat millətçilik və s. həmin meyllərin təzahürləri idi.

Göstərilən dövrdə burcuca sosial-siyasi təlimləri nəzəri səpgidə pozitivizm əsasında inkişaf edirdi. Pozitivist metodologiyanın geniş yayılmasına o dövrdə elmin, xüsusən təbətşünaslığın və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi səbəb olmuşdur.

Dövlət və hüquq haqqında pozitivist nəzəriyyə iki istiqamətdə özünü göstərirdi: birinci, hüquqi pozitivizm (formal-doqmatik istiqamət) hüququ öz məzmunundan tamamilə ayrı müstəqil forma hesab edirdi. İkinci, sosioloji pozitivizm hüququ başqa ictimai hadisələr ilə sıx əlaqədə tədqiq edir, pozitivizmin bioloji-naturalist və psixioloji qollarına daha çox meyl göstərirdi: dövlətin üzvü (orqanik) nəzəriyyəsi, zorakılıq nəzəriyyəsi, sosial-psixioloji konsepsiyalar və s.

Lakin XIX və XX əsrlərin qovşağında Qərb alimləri dövlət və hüququ daha çox mahiyyət və dəyərlər (aksiologiya) səpgisində araşdırmağa başlayırlar. Elə bu səbəbdən də təbii hüquq nəzəriyyəsi, idealist siyasi-hüquqi fəlsəfə, ilk növbədə yeni kantçılıq, müəyyən qədər də yeni helgelçilik çanlanmağa başlayır.

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında Avropada sosial-siyasi fikir çoxlu bir-birinə zidd olan ideyaların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur: liberalizm və mühafizəkar təlimlər; pozitivizm və metafizika; formalizm və sosiologizm və b.

Hüquqi pozitivizm

Hüquqi pozitivistlər hüququ heç bir aksioloji (dəyər) baxımından haqq qazanmağa ehtiyacı olmayan şübhəsiz, pozitiv fakt kimi tədqiq edirdilər. Bu mövqedən çıxış edən hüquqi pozitivizm nümayəndələri spekulyativ hüquq fəlsəfəsini təbii və müsbət (pozitiv) hüquqa zidd olan yanılma hesab edirdilər. Onlar təsdiq edirdilər ki, yalnız dövlət tərəfindən yaradılan normaların cəmi olan pozitiv hüquq mövcuddur; hüquq adlandırılan başqa normalar, o cümlədən təbii hüquq olsa-olsa fəaliyyətdə olan pozitiv hüququn əxlaqi cəhətdən qiymətləndiril-məsidir. Bu qiymət, onların fikrincə, subyektiv mənada müxtəlifdir və hamı üçün vacib deyil.

Hüquqi pozitivizm dövlət və hüququn mahiyyətini dərk etmək imkanını inkar edir. Hüquqi anlayışlar, prinsiplər, kateqoriyalar təfəkkürün subyektiv abstraksiyası hesab edilir. Qanunun Kant tərəfindən müəyyənləşdirilən formal anlayışına əsaslanan hüquqi pozitivizm hüququ təmiz məntiqi forma hesab edirdi. Formalizm hüquqi pozitivizmin əsasını təşkil edir. Hüquq dövlət tərəfindən həmin cəmiyyətin üzvləri üçün yaradılan və hamı üçün vacib olan normaların (və yaxud qaydaların) toplusudur. Hüquqi normalar tamamilə dövlət özbaşinalığının məhsulu hesab edilirdi. Həm də normalar formal məntiqin tələblərinə uyğun gələn və qanunvericilərin müdərred əmrləri, normativ mülahizələri kimi başa düşülürdü. Hüquq norması faktiki olaraq qanun ilə eyniləşdirilirdi. «Hüququn hökmranlığı», «hüquqi dövlət», «dövlətin hüquq ilə özünü məhdudlaşdırması» və s. kimi anlayışlar o dövrdə geniş yayılmışdır. Belə tələblərin qanunçuluğun, demokratiyanın möhkəmlənməsi üçün mütərəqqi əhəmiyyəti olmuşdur.

Mənafe hüquqşünaslığı

Sosioloqi hüquqşünaslığın yaranmasında alman almi *Rudolf fon İerinqin* (1818-1892) böyük xidmətləri olmuşdur. O, dövlət və hüququn sosioloqi, özünün dediyinə görə realist nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Dövlət və hüququ İsrinq başqa sosial haisələrlə sıx əlaqədə şərh edirdi.

Dövlət və hüququ da əhatə edən sosial həyat İerinqə görə «məqsəd səntənəti», insnanın məqsədəuyğun fəaliyyətidir. Təbiətdə səbəbiyyət qanunu hökmrandır, səbəbsiz nəticə yoxdur. İerinq təsdiq edirdi ki, təbiətdən fərqli olaraq sosial səbəbiyyət qanuna deyil, məqsədəuyğunluq qanununa tabedir, yəni burada məqsədsiz əməl yoxdur. İnsnanın məqsədəuyğun fəaliyyətinin əsasını mənafe marağı təşkil edir. Mənafe insanın müəyyən bir məqsədə nail olmağa, bu yolda müəyyən xeyir görməyə, rifaha çatmağa doğru yönəlmiş subyektiv cəhddir. Özünün maddi və mənəvi mənafeyini həyata keçirərkən fərd başqa insanlar ilə müxtəlif əlaqələrə girir. İerinqə görə sosial əlaqələr sistemi olan cəmiyyət bu yol ilə yararır. O, hesab edirdi ki, dövlət icbari, məcburiyyətə əsaslanan hakimiyyətin yaratdığı sosial təşkilatdır. İerinq dövlətin bir sıra əlamətlərini xüsusi göstərirdi: 1) icbari hakimiyyətin xüsusi idarə aparatının olması; 2) hökmranlıq və tabeçilik münasibətləri, idarə edənlərlə idarə olunanlar arasındakı əksliklər; 3) dövlət hakimiyyətinin ümumi xarakter daşması, yəni dövlət bütün cəmiyyəti əhatə edir; 4) ümumi hüquq normalarının olması. Bu yolla dövlətin və onun üzvlərinin hüquqi durumu müəyyənləşdirilir; 5) dövlətin suverenliyi, onun məcbur etmək sahəsində mütləq monopoliyası (inhisarı).

Dövlət ilə şəxsiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibət məsələsinin İerinq əsasən antiliberal mövqedən həll edir. Məqsədin ali subyekt kimi şəxsiyyət deyio, siyasi cəmiyyət, dövlət çıxış edir.

İerinqin fikrincə, hüquq hakimiyyətin əlavəsi, mənimsədiyi qaydadır. Hüquq gücün və hakimiyyətin düzgün yoludur. Hüquq hakimiyyətin ağıllı siyasətidir. Hakimiyyət və hüquq öz inkişafının ən ali mərhələsinə hüquqi dövlətdə çatır. Burada hakimiyyətin özünü hüquq ilə məhdudlaşdırması və idarəçilikdə konstitusiya sisteminin tətbiqi nəticəsində qanunun hökmranlığı, sözün əsl mənasında qayda-qanun təmin edilir.

H.Spenserin sosial-siyasi görüşləri

İngilis alimi Herbert Spenserin (1820-1903) pozitiv fəlsəfəsinin əsas məqsədlərindən biri inam ilə biliyi, elm ilə bərləşdırmaqdır. Onun fikrincə fəlsəfə bütöv, birləşmiş bilikdir, ali nəzəri sintezdir. Sosiologiyanın vəzifəsi isə strukturlar (ailə, dövlət, iqtisadi, təşkilatlar və s.) onların funksiyaları və məhsulları (texnika, dil, dinlər, biliklər) arasındakı qarşılıqlı əlaqələrini, onların bir tam halında götürülüb tədqiq edilməsidir.

Hərəketin daimiliyi prinsipindən çıxış edərək Spenser özünün əsas qanununu – təkamül qanunu əsaslandırır. Təkamüldə o, üç cəhəti qeyd edir: 1) sadədən mürəkkəbə keçid (inteqrasiya); 2) yekcins vəziyyətdən müxtəlifliyə keçid (differensiasiya); 3) qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə keçid.

Təkamül ideyasını Spenser biologiya, psixologiya, sosiologiya və etika sahəsinə də tətbiq edirdi. O, hesab edirdi ki, həyat özünün ali, daha mürəkkəb psixoloji və sosial təzahürlərində son nəticədə bioloji qanunlarla idarə edilir.

Spenser sosial təkamülün istiqamətləri və perspektivlərindən danışarkən iki tip cəmiyyət olduğunu göstərirdi: 1) hərbi quruluş; burada depotizm hökm sürür, fərd ümumi icmaya və yaxud dövlət hakimiyyətinə tabe olur; 2) sənaye quruluşu; burada dövlət hakimiyyətinin hüquqları minimuma endirilir, fərdin azadlığı və sərbəst fəaliyyəti təmin edilir. Belə

sistemdə şəxsiyyət ilk başlangıç, dövlət isə törəmə vasitəsidir. Bu mərhələdə sənaye dövlət aparatının xırda qəyyumluğundan xilas olur. Spenserin fikrincə, dövlətin sosial-iqtisadi həyata müdaxilə etməməsi, bütün sahələrdə azad rəqabətin, xüsusi təşəbbüsün, xüsusi sahibkarlığın olması tərəqqinin zəruri şərti və mənbəyidir.

Zorakılıq nəzəriyyəsi.

Zorakılıq nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndəsi Avstriya və Fransada fəaliyyət göstərən ***Lyüdvig Qumploviç*** (1838-1909) olmuşdur. O, hüquqi pozitivizmə qarşı çıxış edirdi. Bununla bərabər Qumploviç ümumiyyətlə pozitivizm metodologiyasına əsaslanaraq dövlət və hüququn sosioloji nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Dövlət və hüquq «öz tarixi inkişafında təbii hadisə» kimi tədqiq edilirdi. Siyasi hakimiyyətin və dövlətin yaranma səbəblərini və onun əsas təməlini Qumploviç iqtisadi münasibətlərdə deyil, bir qəbilənin başqa qəbilələri zorakılıq vasitəsilə özünə tabe etməkdə, onların ərazilərini zəbt etməkdə görürdü. O, hesab edirdi ki, belə zorakılıq nəticəsində dövlətin bir-birinə zidd olan ünsürlərinin vəhdəti yaranır: hakimiyyətdə olanlar və hakimiyyətə tabe olanlar, hakim və kölə, qaliblər və məğlub olanlar.

Hüququn da yaranma səbəbini Qumploviç zorakılıqda axtarır. Dövlət və hüququn zorakılıq vasitəsi kimi xarakterizə olunmasını o, daha çox keçmiş dövrlərə aid edirdi (Asiya despotizmi, antik polisələr, feodal monarxiyaları) Qumploviçin fikrincə hakimiyyət formaları getdikcə yumşalır və tədricən qəddarlıqdan xeyli uzaqlaşır. Nəticədə «müasir mədəni dövlətlər» yaranır ki, onların da əsas əlamətləri aşağıdakılardır: 1)

vətəndaşların hüquq bərabərliyi və qanunçuluq; 2) liberal demokratiya recimi, parlamentçilik; 3) ümumi xalq rifahının təmin edilməsi.

F.Nitsşenin sosial-siyasi görüşləri

Fridrix Nitsşe (1844-1990) fəlsəfəsinin mərkəzində həyat anlayışı durur. Həyat insan iradəsinin təzahürüdür; bu iradə mücərrəd deyil, çox konkretir: hakimiyyət istəyi, arzusu dünya tərəqqisinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir.

Nitsşe sübut edirdi ki, Yer üzərində insan həyatının heç bir mənası yoxdur; odur ki, bu çıxılmaz vəziyyətə tab gətirmək üçün illüziya (xülya) və öz-özünü aldatmaq köməyə gəlir. Qüvvətli adamlar üçün onlar hakimiyyət əzmini təsdiqləmək üçün lazımdır, zəiflər üçün isə illüziya və özünü aldatma, həyatın bütün ağırlıq və məhrumiyyətlərinə dözmək yolunda təskinlik rolunu oynayırlar.

Nitsşe «əbədi qayıdış» ideyasına müstəsna əhəmiyyət verirdi. Hal-hazırda baş verən bütün olaylar (hadisələr) əvvəllər dəfələrlə cəryan etmiş və gələcəkdə də təkrar olacaqlar. Nitsşenin fikrincə bu həyatın mənasızlığı və ümumi dəyişkənliyi fikrindən müəyyən qədər azad olmağın yeganə vasitəsidir. Lakin o, hesab edirdi ki, beyindən çıxmayan ölüm fikrindən, həmçinin fərdlərdə yaşamaq istəyini möhkəmləndirən bu fikirdən tamamilə yaxa qurtarmaq mümkün deyil. Yaşamaq iradəsi (istəyi) nə qədər qüvvətli olursa, ölüm qorxusu də bir o qədər dəhşətli olur.

Nitsşenin qüvvətli insan haqqında fikirləri də maraqlıdır. Qüvvətli o şəxsdir ki, hakimiyyətə can atır. Hətta kinli adam, cinayətkar da qüvvətli şəxsdir, ona görə də həmin adamı vicdan əzabından xilas etmək lazımdır. Nitsşenin fikrincə, hər hansı cinayət etdiyinə görə vicdan «kinli adama» işgəncə verməməlidir. Cinayət ona görə olub ki, onu törədən qüvvətli adamdır; ona görə də bu adam zəif fərdlər üçün yaradılmış əxlaqi və hüquqi normaları pozmaya bilməz.

Nitsşe öz idealını «Zərdüşt belə deyir» kitabında fəvqəlinсан» sözünü «müasir insan» kəlməsinin əksinə olaraq «ali harmonik (ahəngdar) tip» obrazını göstərmək üçün işlədir. Fəvqəlinсан kimi Nitsşe Zərdüştün özünü təsvir edir, onu yüksək fədakarlıq, qəhrəmanlıq, yetkinlik simvolu kimi tərənnüm edir.

Dövləti «xalqların ölümü», «artıq adamları»ın təşkilatı kimi xarakterizə edən Nitshenin yaratdığı Zərdüşt öz dinləyicilərinin artıq adamların koranə pərəstiş etdikləri idoldan (bütədən) – dövlətə ehtiramdan azad olmağa çağırırdı.

Nitsşeyə görə hüquq hakimiyyət iradəsindən (istəyindən) törəyən bir şeydir. Ona görə də o, liberal demokratiya prinsiplərini və normalarını kəskin tənqid edirdi. Onun dediyinə görə, liberalizm hakimiyyətə can atmaq iradəsini (volyasını) zəiflədir. Bununla yanaşı dövlətin rolunun getdikcə azalması meylini göstərən və uzaq tarixi perspektivdə onun aradan qalxacağını prinsipcə mümkün hesab edən Nitsşe göstərirdi ki, dövlət hələ uzun müddət qalacaq. Hüquq üstünlük deməkdir, o müharibə və qələbənin nəticəsidir. «Qüvvə birinci hüququ verir və elə hüquq yoxdur ki, öz əsasına görə orada mənimsəmə, uzurpasiya (qəsb etmə), zorakılıq olmasın». Zəruri müdafiə hüququ kimi zəruri təcavüz hüququnu da etiraf etmək lazımdır. Nitsşe sübut etməyə çalışır ki, müharibədə qalib gələnin hüququ müxtəlif hakimiyyət istəklərini cəmləşdirir və zadəgan hüquq qaydalarının yaranması üçün əsas olur.

Yeni kantçılıq

Yeni kantçılıq fəlsəfi cərəyan kimi XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Almaniyada meydana gəlib, sonralar Avstriyada, Fransada, Rusiyada və başqa ölkələrdə geniş yayılıb.

Yeni kantçıların əksəriyyəti Kantın «şey özündə» fikrini inkar edir və idrakın şüur hadisələrindən kənara çıxmaq imkanını qəbul etmirdilər.

Sonralar yeni kantçılığın daxilində bir çox məktəblər yaranır, onların içərisində ikisi daha çox məşhur idi: **Marburq** və **Badsi (Freyburq) məktəbləri**. Marburq məktəbinin əsasını Qerman Koqen (1842-1918) qoymuşdur. Elmi idrakın bütün problemlərini bu məktəbin tərəfdarları yalnız şüurun fəaliyyət dairəsində həll etmək istəyirdilər. Onlar deyirdilər ki, biz yalnız özümüzün təfəkkür prosesində yaratdığımız şeyləri dərk edə bilərik.

Baden məktəbinin nümayəndələri Vilhelm Vindelband (1848-1915), Henrix Rikkert (1863-1936) və b. marksizmə qarşı qəti mübarizə aparırdılar. Onlar üçün fəlsəfə elmi metodologiya, biliyin məntiqi strukturunu izah edən bir sahədir. Baden məktəbinin nümayəndələri belə nəticəyə gəlirlər ki, tarixdə qanunauyğunluq yoxdur, ona görə də tarix elmi qanunları kəşf etmək iddiasında olmamalı və yalnız fərdi hadisələri təsvir etməklə kifayətlənməlidir.

Yeni kantçılıq metodologiyasına əsaslanan bir sıra görkəmli hüquq və dövlət nəzəriyyəçiləri də meydana gəlmişdir. Bunlardan biri Baden məktəbinə əsaslanan **Qeorq Yellinek** (1851-1911) olmuşdur. O, dövlətin hüquq konsepsiyası ilə hüquqşünaslıqda sosioloji istiqaməti birləşdirməyə cəhd göstərən dualis dövlət nəzəriyyəsinin ən görkəmli nümayəndəsi idi.

Yellinek dövlətin obyektiv xarakter daşması fikrini inkar edir və dövlətdə yalnız subyektiv şüurun təzahürlərini görürdü. Onun fikrinə görə siyasi hadisələrin mahiyyəti bütövlükdə dərk edilməzdir. Subyektiv şüurun təzahürü kimi dövlət vahid bir hadisə deyil, bir tərəfdən o mövcud olanlar sırasında, o biri tərəfdən isə lazım olanlar arasındadır. Buna görə də dövlətin tədqiq edilməsinin iki metodu var: sosioloji və hüquqi metodlar.

Yellinek yazırdı ki, sosioloji metodun köməkliyi ilə dövlət öz empirik mövcudatı daxilində nəzərdən keçirilir: dövlətin yaranması, inkişafı və başqa sosial hadisələr ilə qarşılıqlı əlaqəsi. O, dövləti əsasən sosial-psixoloji hadisə hesab edir. Dövlətin sosial anlayışının köməkliyi ilə Yellinek hüquqi

pozitivizmin birtərəfliyini, formalizmini aradan götürmək istəyirdi. O, dövlətin sinfi xarakter daşması fikrini inkar edir, liberal siyasi recimi müdafiə edir, sosializmi bir sistem kimi tənqid edirdi.

Yellinekin fikrinə görə hüquqi metodun vəzifəsi dövləti və onun ünsürlərini (ərazisini, əhalisini, dövlət hakimiyyətini, suverenitetini, dövlət orqanlarını, dövlətin funksiya və formalarını) təmiz hüquqi əlaqələr daxilində, mücərrəd normativ hüquqi mühakimələr vasitəsilə, sosial məzmundan kənarında tədqiq etməkdən ibarətdir.

Zorakılıq təbliğ edən alman dövlət nəzəriyyəçilərindən fərqli olaraq Yellinek liberalizm prinsiplərini müdafiə edirdi. O, göstərirdi ki, dövlətin fəaliyyəti hüquqi yolda qurulmuş formalar daxilində qəbul edilən və dəyişdirilən hüquq normaları vasitəsilə tənzim edilməlidir. Hüquq normaları dövlət orqanları və bütövlükdə dövlət üçün zəruri olan sahələrin fəaliyyətini əlaqələndirir. Elə buna görə də vətəndaşların hüquq və azadlıqları üçün təminat yaranır. Siyasi hakimiyyət sırf faktiki qüvvədən hüquqi qüvvəyə çevrilir, yəni hüququn müəyyən etdiyi sərhəd daxilində həyata keçirilir.

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində yeni kantçılığın siyasi-hüquqi fəlsəfəsinin əsas nümayəndəsi alman hüquqşünası **Rudolf Ştammler** (1856-1938) olmuşdur. Onun nəzəriyyəsinin fəlsəfi əsasını yeni kantçılığın Marburq məktəbi təşkil edirdi.

Ştammler sosial həyatda «tənzimləyici formanı» (hüququ) və «tənzimləyici materiyani» (təsərrüfatı, iqtisadiyyatı) bir-birindən fərqləndirirdi. Təsərrüfat hüquqi forma ilə şərtləndirilən ikinci, passiv bir şeyə çevrilir.

Ştammler hüquqa belə tərif verir: «Hüquq pozulmayan, hakim-mütləq, məcbur edən istəkdir». Hüquq ideyası o deməkdir ki, hüquq ilə tənzim edilən birgə fəaliyyətlərində insanlara ədalətli istək lazımdır.

Ştammlerin nəzəriyyəsində hüquq ideyası, sosial ideal fəaliyyətdə olan hüquqa qiymət vermək meyarı olmuş və bu mənada təbii hüquq rolunu oynamışdır. XIX və XX əsrlərin qovşağında o, təbii hüququn yenidən dirçəldilməsinin ilk təşəbbüsçülərindən biri olmuşdur. Ştammlər təsdiq edirdi ki, öz məzmunu baxımından mükəmməl, ideal, mütləq hüquq mümkün deyil. Hüquq həmişə qeyri-mükəmməl olduğu üçün daim dəyişir.

Anarxizm. Anorxosindikalizm.

Anarxizm XIX yüzilliyin ikinci yarısında yaranan siyasi bir cərəyandır. İngiltərəli **Uilyam Qodvin**, almaniyalı **Maks Ştirner**, fransız **Prudon**, rusiyalı **Bakunin** və **Kropotkin** anarxizmin görkəmli təmsilçiləri olmuşlar.

Anarxizm cərəyanının içərisində də fərqli fikirlər olmuşdur. Lakin anarxizm növlərinin hamısı yıxıcı və rəddedici xüsusiyyətlərinə görə eyni olmuşlar. Yıxılan cəmiyyətin yerində hansı quruluşun yaradılması məsələsində aralarında fərq var. Bununla yanaşı anarxistlər fərdin dəyəri və onun iradəsinin sərbəstliyi məsələsində birləşirlər. Hətta kollektivçi hesab edilən anarxistlər də nəticədə fərdiyyətçiliyə dayanırlar.

Anarxizm fərdi dəyərin təməli hesab edir, fərd ağılı, miəntiqi, duyğu və istəkləri ilə tək gerçəkdir. Fərdin xüsusiyyətləri də sonsuzdur, o fiziki və əqli qabiliyyətini istədiyi kimi sərf edə bilər. Anarxizm fərd üçün heç bir zorakılığı, cavabdehliyi qəbul etmir, bütün dini, əxlaqi, hüquqi qanun-qaydaları rədd edir. Fərdlər arasında mübarizənin qızışması da inkar edilir. Çünki insanlar azad, bərabər və xeyirxah doğulurlar, sonradan sosial həyatın ədalətsizliyi insanlarda xeyirxahlıq hissini boğmuş və yox etmişdir. İqtisadi quruluşun dəyişməsilə ədalətsizliklər aradan qaldırılacaq, insanların bir-birinə yardım edəcəyi bir həyat qurulacaq.

Anarxizm hər cür dövlət formalarına qarşı çıxır, hətta qanunlara dayanan bütün zorakı üsulları rədd edir. Anarxizm iqtidar əvəzinə hər yerdə və hər

zaman fərdlər arasında istək və iradəyə dayanan əməkdaşlığı irəli sürür, hüquq qaydalarının yerinə fərdlər arasında yaranan razılaşmanı qoyur. Ümumiyyətlə anarxizmin əsas prinsipi hüquq qaydalarının fərdlər arasında razılaşma ilə əvəz olunmasıdır. Odur ki, qurulacaq cəmiyyət fərdlər arasındakı razılaşmağa əsaslanacaqdır, razılaşma dairəsindən kənar qalan bütün sahələrdə fərd tamamilə azad və müstəqil olacaqdır. Anarxizm razılaşma idealını ümumiyyətlə bütün insan münasibətlərinin təməli kimi dəyərləndirir.

Cəmiyyətin iqtisadi quruluşu necə olmalıdır? Bu mövzuda anarxistlər arasında birlik yoxdur. Məsələn, Prudon və tərəfdarları xüsusi mülkiyyəti rədd edir, eyni zamanda kommunizm və uto-nik, gerçəkləşə bilməyən cəmiyyət hesab edirdi. Çıxış yolu qanuni olmayan xüsusi mülkiyyətin yerinə qanuni bir şeyə sahib olmaq haqqı gətirilməlidir. Mülkiyyət mütləq bir haqq deyil. Azadlıq, bərabərlik, toxunulmazlıq insanları birləşdirir, mülkiyyət isə insanları ayırır. Mülkiyyət bir haqq deyil, funksiyadır, yəni mülkiyyət bir şeyə sahib olmaqdır.

«Kommunist anarxizm» tərəfdarları (Bakunin, Kropotkin və b.) göstərirdilər ki, yaranan maddi nemətlər bütün insanların əməyi nəticəsində istehsal edilir. Odur ki, bu nemətlərin hətta bir hissəsi üzərində heç kimin haqqı olmamalıdır, «bu sənin deyil, mənimkidir» formulunun yerinə «hər şey hər kəsindir» formulu qoyulmalı, «hər kəsə əməyinə görə» formulunun yerinə isə, «hər kəsə həyat haqqı və hər kəsə rifah» formulu qoyulmalıdır, qisası, hər kəs həyatı sərvətlərdən ehtiyacına görə pay almalıdır.

Anarxosindikalizm (inqilabçı sindikalizm) fikir cərəyanı kimi XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində yaranmışdır (Qeorq Sorel, Hubert Laqardelli və b.). Bu cərəyanın tərəfdarları Sen-Simonun, Prudonun, Marksın, Bakuninin, Nitsşenin, Berqsonun təsirindən faydalanmışlar.

Anarxosindikalizm sosial vahid olaraq fərdi deyil, fəhlə həmkarlar ittifaqını (sindikatlari) qəbul edir. Bu görüş hesab edir ki, cəmiyyət aralarında heç bir əlaqəsi olmayan insanların meydana gətirdiyi bir yığın deyil. Cəmiyyət əmək və işləmək əsasında qurulub. Odur ki, hər bir cəmiyyətə insanlar arasındakı əsas əlaqələr məhz əmək və çalışmaq əlaqələridir. Hər şeyin, o cümlədən bütün sərvətlərin kökü insan əməyidir.

Sindikalistlər dövlətin varlığını rədd edirlər. Onların fikrincə, fəhlə həmkarlar ittifaqının rəhbərlərinin başçılığı ilə dövlətin varlığına son qoyulacaq. Məsələn, Sorel deyirdi ki, «məhkum olunmuş bir sivilizasiyanın təməl dirəyi olan dövlət aşağıdan gələn hərəkətlə yıxılacaqdır». Anarxosindikalistlər sinfi mübarizəni qəti olaraq rədd edirdilər. Onlar təsdiq edirdilər ki, dövlət yıxıldıqdan sonra istehsal vasitələri həmkarlar ittifaqının əlinə keçəcək, imçiiş verən ayrılığı aradan qaldırılacaq, həmkarlar ittifaqının hakimiyyətinə dayanan bir cəmiyyət yaradılacaq.

Göstərmək lazımdır ki, anarxosindikalizm nəzəriyyə sahəsində çox uzun sürməmişdir.

2. XIX əsrin ikinci yarısında sosialist siyasi-hüquqi ideologiyası

Sosialist ideologiyası XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapır və həmin əsrin ikinci yarısında tamamilə formalaşır. Sosialist ideologiyası özünəməxsus nəzəri müddəaları ilə səciyyələnir. Digər tərəfdən bir sıra ölkələrdə sosialist partiyaları yaradılır. Sosialist proqramı əsasında 1864-cü ildə «Beynəlxalq fəhlə cəmiyyəti» (I internasional) yaranır. XIX əsrin 70-80-cı illərində təşəkkül tapan sosialist partiyaları 1889-cu ildə II internasionalı təsis etdilər. Sosialist fikrin müxtəlif istiqamətli siyasi-hüquqi ideologiyası burcuca siyasi-hüquqi ideologiyasına qarşı dururdu.

Marksizm 40-cı illərin ikinci yarısında müstəqil doktrina kimi təşəkkül tapdı. Yetkin marksizmin ilk əsərləri **Marksın** «Fəlsəfə yoxsulluğu» (1847-ci il) və **Marksla Engelsin** birgə yazdıqları «Kommunist partiyasının manifesti» sayılır (1847-1848-ci illər).

Karl Marksın (1818-1883-cü illər) və **Fridrix Engelsin** (1820-1895-ci illər) siyasi-hüquqi təlimi bütövlükdə marksist təlimin formalaşdığı prosesdə təşəkkül tapmışdır. Bu nəzəriyyəyə fransız sosialistlərinin ideyaları böyük təsir göstərmişdir.

K.Marks 1835-ci ildə gimnaziyanı qurtardıqdan sonra Bonn universitetinə daxil olur və 1836-cı ildə Berlin Ueiversitetinin hüquq fakültəsinə keçirilir. Burada hüquqşünaslığı və fəlsəfəni öyrənən K.Marks gənc hegelçilər (**Bruno Bauer, Edqar Bauer, Arnold Ruqe, Karl Fridrix Keppen** və b.) qrupu ilə yaxınlıq edir. 1841-ci ilin aprel ayında «Demokritin natur fəlsəfəsi ilə Epikurun natur fəlsəfəsi arasında fərq» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir.

Fridrix Engelsin atası onun gimnaziyanı qurtarmasına razılıq vermir və oğlunun tacir olmasını arzuladığı üçün Engelsi ticarət mərkəzində işləməyə məcbur edir. Lakin biliklərə yiyələnmək ehtirası, nadir zəhmətsevərliyi və xüsusi istedadı hələ gənc ikən Engelsin şəxsi təhsilini inkişaf etdirməyə, biliklərini artırmağa imkan yaradır. Onsəkkiz yaşlı Engels 1839-cu ilin martında «Vuppertaldan məktub» adlı məqaləsini çap etdirir və bu məqalədə fəhlələrin ağır vəziyyətini təsvir edərək, fabrik sahiblərini zəhmətkeşləri fiziki və mənəvi köləliyə məhkum etməkdə günahlandırır.

Marksizmin nəzəri mənbəyini fransız sosializmi, ingilis siyasi iqtisadi və alman klassik fəlsəfəsi təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, Marks məhz, Parisdə sosialist (kommunist) olmuşdur. O, burada 1843-1846-cı illərdə yaşamışdır.

Fransız sosialistlərinin və kommunistlərinin çoxsaylı müxtəlif siyasi təlimləri ilə tanışlıq Marksın siyasi-hüquqi təliminin formalaşmasına təsir

göstərmişdir. Qeyd edək ki, onun elmi axtarışları və marağı daha çox siyasi iqtisad sahəsinə aiddir. Bununla belə marksizmin çox qiymətləndirilən siyasi-hüquqi ideologiyasının xeyli müddəaları XIX əsrin birinci yarsında fransa ədəbiyyatında daha geniş yayılmışdı. Həmin müddəalar bunlardır: dövlətin və hüququn mahiyyəti, sosialist inqilabının zəruriliyi, kapitalizmdən sosializmə və kommunizmə keçid dövründə diktaturanın labüdlüyü və eləcə də kommünizmdə dövlətin ölüb getməsi.

Qeyd edək ki, **Oqyust Blankinin** ideyaları Marksın proletariat diktaturası haqqında ideyalarına o dərəcədə yaxın idi ki, 1850-ci ildə Londonda Blankinin nümayəndələri ilə Marksın tərəfdarları belə bir razılığa gəldilər ki, onların ümumi məqsədi imtiyazlı siniflərin hakimiyyətini devirmək və bu sinifləri kommunizmin reallaşacağı vaxta qədər proletariat diktaturasına tabe etdirməkdən ibarətdir. Lakin yuxarıda sadadığımız müddəalar məntiqi olaraq, Marks və Engels tərəfindən işlənib hazırlanan orcinal doktrinanın tərkib hissəsini təşkil edir.

Marksizmin başlıca müddəalarına bazis və üstqurum haqqında təlim daxildir. Bazis cəmiyyətin iqtisadi strukturudur, adamların iradəsindən asılı olmayan istehsal münasibətlərinin məcmuudur. Bazisin əsasını bu və ya digər mülkiyyət forması təşkil edir. istehsal münasibətləri müəyyən dərəcədə məhsuldar qüvvələrin inkişafına uyğun gəlir. Hüquqi və siyasi üstqurum isə (bütövlükdə ictimai şüur formaları) bazis üzərində yüksəlir; bazislə müəyyənləşir. Dövlət və hüquq üstqurumun tərkib hissəsi olmaq ebirdə həmişə mövcud istehsal sistemində iqtisadi cəhətdən hökmranlıq edən siniflərin iradəsini və mənafeyini ifadə edir. Marks yazırdı ki, asiya, antik, feodal və burcua istehsal üsulları cəmiyyətin mütərəqqi inkişaf mərhələləridir. Bununla belə burcua istehsal üsulu ictimai istehsalın antaqonist formasıdır. Sinfi mübarizə və sosial inqilab nəticəsində bir ictimai-iqtisadi formasiya digəri ilə əvəz olunur. Bu o zaman baş verir ki,

daim inkişafda olan məhsuldar qüvvələr köhnə istehsal münasibətləri ilə, bazislə ziddiyyətdə, münaqişə olur. Sosial inqilabdan sonra bütün üstqurumda böyük dəyişiklik baş verir.

Kommunist inqilabının zəruriliyini və yaxınlaşmasını əsaslandıraraq, Marks və Engels sübut etdilər ki, XIX əsrin 40-cı illərində kapitalizm artıq ictimai inkişafın ləngiməsinə səbəb oldu. İnkişaf etməkdə olan məhsuldar qüvvələrlə onun inkişafına mane olan kapitalist istehsal münasibətləri arasındakı ziddiyyəti həll etməyə qadir olan qüvvə məhz, proletariatdır. Proletariat ümumdünya kommunist inqilabını həyata keçirməklə yeni, sinifsiz mütərəqqi cəmiyyət və siyasi hakimiyyət təşkil edir.

Marks və Engelsin dövlət və hüquqa dair görüşləri də özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Onlar müasir olduğu cəmiyyətdə dövlətin və hüququn sinfi mahiyyətini açıqlamağa xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu dahi mütəfəkkirlər yazırdılar: «Müasir dövlət hakimiyyəti yalnız bütün burcuaziya sinfinin ümumi işlərini idarə edən komitədir».

Engels özünün məşhur «Ailənin xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» adlı əsərində sübut etdi ki, dövlət cəmiyyətin iqtisadi mənafeləri zidd olan siniflərə ayrılması nəticəsində yaranmışdır və onun özü «son dərəcə hökmranlıq edən siniflərin dövlətdir və bütün hallarda zülm edilən, istismar olunan sinifləri əsarətdə saxlamaq üçün mövcud olan maşındır». Həmin əsərində Engels sinfi mahiyyətinə görə dövlətin təsnifatını verir (quldarlıq, feodal, kapitalist dövləti).

Marks və Engelsin təlimində dövlətlə yanaşı hüququn da sinfi xarakter daşması əsaslandırılır. Bu ideya daha aydın şəkildə Marks və Engelsin «Kommunist partiyasının manifesti» əsərində irəli sürülür. Həmin əsərdə burcuaziyaya müraciətlə bildirilir ki, «sizin hüququnuzun məzmunu sizin sinfin həyatının maddi şəraiti ilə müəyyən olunur».

Marks və Engelsin təlimində dövlət və hüquqa sinfi münasibət proletar kommunist inqilabı ilə bağlıdır: «Proletariat öz hökmranlığını burcuaziyarı zorakılıq vasitəsilə devirməklə əsaslandırır». «Kommunist partiyasının manifestində» proletar inqilabının proqramı belə ifadə olunmuşdur. «Fəhlə inqilabının ilk addımı proletariatu hakim sinfə çevirməkdən, demokratiya əldə etməkdən ibarətdir. Proletariat öz siyasi hökmranlığından bütün istehsal alətini dövlətin, başqa sözlə proletariatin əlində mərkəzləşdirmək üçün istifadə edir». Həmin əsərdə bütün istehsal üsulunda zəruri dəyişikliklər etmək üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur (irsi hüququn ləğvi, yüksək mütərəqqi vergi, mühadirələrin və qiyamçıların mülkiyyətinin müsadirə olunması, dövlət bankının inhisara alınması, istehsal planına tabe olmaq, sənaye ordusunun təsis edilməsi və s.).

Marks 50-ci illərin əvvəllərində **O.Blanka** istinad edərək, fəhlə sinfinin siyasi hakimiyyətini proletariat diktaturası adlandırır. O, «proletariat diktaturası» terminini ilk dəfə 1852-ci ildə yazdığı «1848-1850-ci illərdə Fransada sinfi mübarizə» adlı əsərində işlətmişdir. Marks Blankinin inqilabi kommunizmi haqqında yazırdı: «Bu sosializm fasiləsiz inqilabın, proletariat diktaturasının ümumiyyətlə sinfi ziddiyyətləri ləğv etməsini elan edən zəruri keçid mərhələsidir».

Marks və Engels proletariat diktaturası haqqında öz fikirlərini sonralar dəfələrlə geniş şəkildə izah etmişlər. Bu ideyaya mühüm yenilik Marksın «Qota proqramının tənqidi» (1875-ci il) əsərində gətirilmişdir. Marks bu əsərində kommunizm cəmiyyətinin iki fazası haqqında mülahizə yürüdərək qeyd edirdi ki, birinci fazada əmək bölgüsü ilə əlaqədar «burcu hüququnun məhdud mənzərəsi» saxlanılır. Lakin kommunizmin ikinci, yüksək fazasında «tələbata görə» bölgü prinsipinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hüquq və dövlətə ehtiyac qalmır.

Komuunist inqilabı və proletariat diktaturası haqqında fikirlərini Marks inqilabın sürəti və inkişaf formaları haqqında mülahizələri ilə dəqiqləşdirdi və tamamladı. 70-ci illərdə Marks qənaətə gəldi ki, proletar inqilabı İngiltərədə və ABŞ-da dinc, qeyri-zorakı yolla həyata keçirilə bilər (təxminən Hollandiyaya da aid edilirdi). Bu onunla əlaqələndirilirdi ki, həmin ölkələrdə icradedici hakimiyyətdə hərbi-bürokratik aparat inkişaf etməmişdi. Engels isə 90-cı illərdə yazırdı ki, güman etmək olar ki, sosialist partiyalarının tələbləri demokratik respublikalarda (Fransa, Amerika) və ya İngiltərə tipli monarxiyalarda həyata keçirilə bilər.

«Leqal» sosialist inqilabının mümkünlüyü barədə fikir Marksın «1848-1850-ci illərdə Fransada sinfi mübarizə» adlı əsərində və F.Engelsin son əsərinin girişində şərh olunur.

Marks və Engels bir sıra əsərlərində proletariat diktaturasının ilk nümunəsi olan 1871-ci il Paris Kommunasını müdafiə edirdilər. Marks Paris Kommunasının həyata keçirdiyi tədbirləri yüksək qiymətləndirirdi.

Marks əsərlərinin xeyli hissəsində burcua və xırda burcua mahiyyəti sosialist ideyalarını ifşa edir. Məsələn, «Fəlsəfə yoxsulluğu» kitabında Prudonun xırda burcua və anarxist baxışları ciddi tənqid edilir. «Kommunist partiyasının manifestində» isə o dövrün mürtəcə, burcua, xırda burcua, feodal xarakterli ideyaları və utopik sosializmə dair görüşlər təkzib olunur. «Manifestin» müəllifləri qətiyyətlə bildirdilər ki, yalnız onların nəzəriyyəsi «proletar hərəkatının şəraitini, gedişini və nəticələrini aydın və dəqiq başa düşməyə imkan yaratdı».

K.Marksın başlıca xidmətlərindən biri müasiri olduğu kapitalizm cəmiyyətinin dərin elmi təhlilini verməsidir. Bu təhlilin əsasını cəmiyyətin sinfi strukturu təşkil edir. Marks cəmiyyətin başa düşülməsinə yeni, özünəməxsus mövqedən yanaşmış, ictimai gerçəkliyə xas olan real kəskin ziddiyyətləri üzə çıxarmış, kapitalizmin yeni cəmiyyətlə əvəz olunmasının

zəruriliyini əsaslandırmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu böyük mütəfəkkiri **sosial münəqişələr nəzəriyyəsinin banisi** hesab edirlər. Qeyd edək ki, cəmiyyətə sistemli, determinist mövqedən yanaşma daha çox marksizm təlimində nəzərə çarpır. Bu təlimə görə bütöv sistem olmaq etibarilə cəmiyyət iqtisadi, sosial, siyasi və ideoloji yarım sistemlərdən ibarətdir. Həmin yarım sistemlərin hər biri isə özlüyündə sistem kimi əsaslandırılır. Marksizmə görə bütün sistemlər iqtisadi sistemin xüsusiyyətləri işə şərtlənir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, marksizm digər sistemlərin iqtisadi sistemə əks təsirini inkar edir, həmin təlim sosial determinizmin belə sadə, birtərəfli şərhinin əleyhindədir və ictimai münasibətlərin bütün məcmuunun yalnız iqtisadi sistemlə müəyyənləşdiyini iddia etmir. Marksizm iqtisadi sistemi məhz, başlıca səbəb kimi əsaslandıraraq nəzərə çatdırır ki, ictimai həyatın digər sistemlərinin, eləcə də siyasi sistemin inkişafı yalnız onunla şərtlənir.

Fəhlə hərəkatına təsir uğrunda mübarizədə Marks və Engelsin nəzəri publisist fəaliyyəti də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu baxımdan **siyasi iqtisadın son sözü** hesab edilən Marksın «Kapital əsərinin birinci cildinin nəşri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bir sözlə, marksizm siyasi-hüquqi ideologiyanın nüfuzlu istiqaməti kimi qiymətləndirilir.

Marksizmin Qərbi Avropanın siyasi həyatında rolu həmçinin, bununla səciyyələnir ki, o, sosial-demokratiya ideyalarının haşiyələnməsinə mühüm təsir göstərdi. Söhbət ondan gedir ki, kapitalizmin marksist tənqidini müdafiə edən partiyalar bu təlimi sosial-demokratiya ideyaları ilə birləşdirdilər, muzzdlu fəhlələrin həyatının praktiki olaraq yaxşılaşdırılması uğrunda mübarizə apardılar və müasir cəmiyyətdə də belə mübarizəni qətiyyətlə davam etdirirlər.

Sosial-demokratiya ideologiyası (F.Lassal).

Sosial-demokratiya ideologiyası XIX əsrin birinci yarısında təşəkkül tapmışdır. Hələ o zaman dərin ictimai dəyişikliklər həyata keçirilməsində zəhmətkeşlərə kömək edən dövlət ideyası nəzərə çarpdı. Bunun üçün dövlət demokratik mahiyyət kəsb etməlidir, ümumi seçki hüququ həyata keçirilməlidir, heç bir əmlak senzinə yol verilməməlidir. Nəzərdə tutulurdu ki, belə dövlət istehsal emalatxanalarının, kooperasiyaların (kütləvi kollektiv istehsalın), birliklərin təşkilində muzzdu fəhlələrə kömək edəcək və nəticədə tədricən burcuaziya iqtisadi fəaliyyətin bütün sferalarından sıxışdırılıb çıxarılacaq.

Sosial-demokratiya ideyalarının yayılması həm də ondan irəli gəlirdi ki, onun tərəfdarları sosializm cəmiyyətinin zorakılıqla, güc vasitəsilə yaranmasına inanmırdılar.

XIX əsrin ikinci yarısında sosial-demokratiya nəzəriyyəsinin ən görkəmli nümayəndəsi publisist və vəkil **Ferdinand Lassal** (1825-1864-cü illər) idi. Onun səyi nəticəsində 1863-cü ildə «Ümumi almaniya fəhlə ittifaqı» adlanan ilk sosialist partiyası yarandı. Bu partiya 1861-ci ildə İngiltərədə yaranan ilk siyasi partiyadan sonra dünyada mövcud olan ikinci siyasi partiya idi.

İstedadı təşviqatçı və təbliğatçı hesab olunan Lassal özünü Marksın şagirdi sayırdı. «Kommunist partiyasının manifestini» və Marksın iqtisadi əsərlərini əzbər bilən Lassal onun ideyalarını alman fəhlə hərəkatında geniş təbliğ edirdi. Lassalın ölümündən sonra Mark onun yaydığı ideyalarla özünün müəlliflik etdiyini «Kapitalın» (1867-ci il) birinci səhifəsində bildirməyi zəruri saydı.

Lakin Lassalın nəzəriyyəsi Marksizmdən fərqlənirdi. Lassal fəhlə sinfini zorakı yolla kommunist inqilabına çağırmaq istəmirdi. Çünki həmin sinfin bu yolla müvəffəqiyyət qazanacağına inanmırdı. Lassal «iyun günlərinin dəhşətlərinin» (1848-ci ildə paris proletariatının üsyanının sərt şəkildə

yatırılmasını nəzərdə tuturdu) təkrar olunmasını arzulamırdı, o, belə bir cəhətə əhəmiyyət verirdi ki, sosial məsələlərin həlli təşəbbüsü elmin sayəsində reallaşmalıdır.

Nəinki Marksın, eləcə də Hegelin ideyalarının tərəfdarı olan Lassal belə hesab edirdi ki, dövlət fərdiyyətçiliyə və sosial xudbinliyə qarşı durmaqla ümumi mənafeyin təcəssümüdür. O, «İşçilərin proqramı» kitabında yazırdı ki, dövlətin əxlaqi təbiəti, onun hüquqi və yüksək əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, bəşər nəslini azadlığa istiqamətləndirir. Bəşər tarixi təbiətlə, yoxsulluqla, cəhalətlə, acizliklə, hər cür məcburetmə ilə mübarizə tarixidir. «Bu acizliyin, gücsüzlüyün aradan qaldırılması tarixi təşkil edən azadlığın inkişafıdır». Lassal qeyd edirdi ki, cəmiyyətin və onun tarixinin təşkilədiçi və birləşdirədiçi başlanğıcı dövlətdir. Lakin müasir cəmiyyətdə dövlət öz ideal mahiyyətinə uyğun gəlmir, bu onunla bağlıdır ki, burcuaztya dövlətdə «kobud pul materiyasına» tabe edir. Burcuaziya əmlak senzi vasitəsilə dövləti öz xidmətçisinə, qarovulçuya, «gecə gözətçisinə» çevrilir.

Dövlətin «gecə gözətçisi» kimi müəyyənləşdirilməsi fikri uzun müddət burcuaz dövlətlərinin publisist və elmi ədəbiyyatında möhkəm yer tutdu və klassik liberalizm doktrinasına müvafiq olaraq yalnız dövlətin mühafizə funksiyası həyata keçirildi. Burcuaziyanın eqoist (xudbin) hökmranlığından azad olmaq və dövlətin əsl ideal mahiyyətini bərpa etmək üçün Lassal hesab edirdi ki, əmlak senzi ləğv olunmalı və ümumi seçki hüququ qərarlaşmalıdır. Lassal bildirirdi ki, «bu, fəhlə təbəqəsinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün yeganə vasitədir».

Lassal bütün sinifləri, xüsusilə ziyalıları öz qüvvələrini birləşdirməyə çağırırdı, ona görə ki, dövlət tədbirləri vasitəsilə ehtiyacı olan siniflərə yardım göstərilsin, «ümumi səs əsasında seçilən məclis vasitəsilə fəhlə sinfinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına» nail olunsun. Bu o deməkdir ki, ümumi seçki hüququna əsaslanan dövlət fəhlə sinfinə maddi ehtiyacdən və

kapitalist istismarından azad olmaqda kömək edən xalq dövləti olacaqdır. O, «gecə gözətçisi» dövlətindən sosial-dövlətə» çevriləcək və qeyri-məhdud kredit vasitəsilə fəhlələrin istehsal cəmiyyətləri yaratmalarına kömək edəcəkdir. Lassala görə bu, sosializmə doğru mümkün olan yeganə yoldur, həmin vəzifənin həlli dövlətin həqiqi mahiyyətinin ifadəsidir. Lassal yazırdı: «Əgər fəhlə sinfinin ideyası dövlətin hakim ideyasına çevrilərsə cəmiyyəti şüurlu məqsədə təhrik edər və şüurlarda belə bir təsəvvür formalaşar ki, dövlətin üzvi təbiəti həmişə dərkənməz olmuşdur».

Lassal fəhlə sinfini, ziyalıları, bütün sinifləri və təbəqələri ümumi seçki hüququ uğrunda leqal (açıq) siyasi mübarizəyə çağırırdı (mitinqlərə, nümayişlərə və s.). Lassal deyirdi ki, «mənim qaldırdığım bayraq ümumiyyətlə demokratiya bayrağıdır. Mən ümumi, demokratik xalq hərəkətinə çağırıram, məhz, yalnız sinfi hərəkətə çağırıram».

Demokratiya və sosial dövlət uğrunda mübarizədə Lassal hakimiyyətlə kompromisə getməyə etiraz etmirdi. Lassal Prusiyanın Şteyziq-Qolştinyanı ilhaq etməsini mənəvi cəhətdən müdafiə etdiyinə görə kansler Bismark ona söz verdi ki, Almaniyada ümumi seçki hüququnu təsis edəcək. Nəticədə hər iki tərəf verdiyi sözə əməl etdi. Lassal Bismarkla yazışmada fəhlə sinfinin monarxiyanı edə biləcəyinin mümkünlüyə dair mülahizələrini də bildirirdi, bir şərtlə ki, burcu cəmiyyətinin eqoizminə qarşı duran vəziyyət yaradılsın. Yəni cəmiyyət inqilabi və milli inkişaf yolunu seçsin, «və imtiyazlı təbəqələrin monarxiyasından sosial və inqilabi monarxiyaya çevrilsin».

Lassal siyasi-hüquqi mövzularda xeyli iş çap etdirmişdir. Onun «Dövlətin mahiyyəti haqqında» nitqi (1862-ci il) böyük şöhrət qazandı. Həmin nitqdə, ilk növbədə, dövlətin faktiki və hüquqi konstitusiyası arasındakı fərqlərə dair mühakimələr yürüdü. «Konstitusiya haqqında məsələ hər şeydən əvvəl, güc məsələsidir, hüquq məsələsi yox. Real konstitusiya ictimai qüvvələrin həqiqi nisbətini səciyyələndirir; yazılı konstitusiya yalnız bir nisbəti əks

etdirdikdə əhəmiyyət daşıyır və uzunmüddətlidir». Lassalın bu fikri nəzəri dövlətşünaslığa xeyli müddət ərzində təsir göstərirdi.

Almaniyada fəhlə hərəkatı lassalçı ideyaların güclü təsiri altında inkişaf etdi. Həmin ideyalar «Ümumi almaniya fəhlə ittifaqının» proqramında təcəssüm olunmuşdu. Lassalçılığın təsiri altında 1869-cu ildə Eyzenxada yaradılan ikinci fəhlə partiyası özünə «sosial demokrat» adını verdi. Bu partiya **Bebel**, **Libknext** kimi görkəmli ziyalılar rəhbərlik edirdilər.

Lassalın bəzi siyasi-hüquqi ideyaları xeyli dərəcədə Marks və Engelsin proqramına uyğun gəlirdi. Lassalçılığın marksizmdən başlıca fərqi bundan ibarətdir ki, kapitalizmin sosializmlə əvəz olunmasında zorakılıq yolunu qəbul etmirdi.